

ZNIESIENIE GÓRNEJ GRANICY PODSTAWY WYMIARU SKŁADEK NA UBEZPIECZENIE EMERYTALNE I RENTOWE – ZAGADNIENIA PRAWNE I EKONOMICZNE

Sebastian Jakubowski
nr ORCID: 0000-0003-2689-7672

ABSTRAKT: Zniesienie górnego limitu podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe będzie miało konsekwencje zarówno dla systemu ubezpieczeń społecznych, jak i rynku pracy i krajowego rynku emerytalnego. Niestety wpływ ten będzie miał przede wszystkim charakter negatywny. Likwidacja limitu osłabi zasadę solidaryzmu społecznego, niekorzystnie wpłynie na stan finansów funduszu ubezpieczeń społecznych w długim okresie oraz zaburzy funkcjonowanie rynku pracy i zagrazi funkcjonowaniu krajowego rynku emerytalnego. Celem artykułu jest wskazanie powyższych zagrożeń oraz ich długofalowych konsekwencji. Analiza została oparta na metodzie formalno-dogmatycznej oraz na metodzie ekonomicznej analizy prawa.

Słowa kluczowe: emerytura, ubezpieczenia społeczne, system emerytalny, rynek emerytalny, rynek pracy

Afiliacja autora: Uniwersytet Wrocławski

ABSTRACT: To improve the financial situation of Social Insurance Fund in Poland, limit on pension and disability insurance contribution will be removed. The change will dilute social solidarity. High-earners will receive much higher pension benefits than average workers. This will lead to major financial challenges for the Social Insurance System in the future. However, the elimination of the limit will also affect the labour market and disturb the pension market in Poland. The goal of this article is to indicate and analyse these threats. The formal dogmatic method was applied together with the economic analysis of law.

Keywords: pension, social insurance, pension system, pension market, labour market

Author's affiliation: Wrocław University

WSTĘP

Wyjątkowo szybkie przyjęcie projektu ustawy o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw znoszącej górny limit podstawy wymiaru składek na ubezpieczenie emerytalne i rentowe przez Komitet Stały Rady Ministrów wywołało poważny spór między stroną rządową a związkami zawodowymi i pracodawcami. Mimo to ustawa o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw została uchwalona przez Sejm i przekazana Prezydentowi do podpisu 15 grudnia 2017 r.

W związku z zastrzeżeniami co do trybu procedowania nowelizacji ustawy 4 stycznia 2018 r. Prezydent RP podpisał wniosek do Trybunału Konstytucyjnego o zbadanie niniejszej ustawy. Istotne znaczenie miało stanowisko reprezentatywnych organizacji związków zawodowych i organizacji pracodawców. Zdaniem Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność” oraz Konfederacji Lewiatan doszło do poważnego naruszenia zasad przyświecających działaniu Rady Dialogu Społecznego (OZZ, OP 2017). Organizacje te wskazały, że proces legislacyjny dotyczący nowelizacji ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych nie był prawidłowy¹.

Trybunał zgodził się z argumentacją reprezentatywnych organizacji związków zawodowych i organizacji pracodawców i orzekł w swoim wyroku z dnia 14 listopada 2018 r.² niezgodność ustawy z dnia 15 grudnia 2017 r. o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz niektórych innych ustaw z art. 7 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej.

Co istotne, Trybunał Konstytucyjny nie rozstrzygał merytorycznych wątpliwości co do zasadności likwidacji górnej granicy podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe. Ograniczył się on tylko do analizy samego procesu legislacyjnego. Tymczasem wprowadzane zmiany miałyby charakter systemowy i wywoływałyby poważne skutki w sferze ubezpieczeń społecznych, przychodów Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, a nawet całego rynku pracy.

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego umożliwia przeprowadzenie rzetelnej debaty na temat celowości zniesienia górnej granicy podstawy wymiaru składek na ubezpieczenie emerytalne i rentowe.

Biorąc pod uwagę liczne kontrowersje związane ze zniesieniem górnej granicy podstawy wymiaru skła-

dek na ubezpieczenie emerytalne i rentowe celem niniejszej analizy jest wskazanie głównych zagrożeń wynikających z wprowadzenia takiej zmiany. Do badania obowiązujących przepisów prawa zastosowano metodę formalno-dogmatyczną. Natomiast zastosowanie metody ekonomicznej analizy prawa umożliwi wskazanie konsekwencji zniesienia górnej granicy podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe.

ZNIESIENIE GÓRNEJ GRANICY PODSTAWY WYMIARU SKŁADEK NA UBEZPIECZENIA EMERYTALNE I RENTOWE A ZASADA SOLIDARYZMU SPOŁECZNEGO

Zgodnie z art. 19 ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych³ w brzmieniu na 2018 r.) roczna podstawa wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe w danym roku kalendarzowym nie może być wyższa od kwoty odpowiadającej trzydziestokrotności prognozowanego przeciętnego wynagrodzenia miesięcznego w gospodarce narodowej na dany rok kalendarzowy, określonego w ustawie budżetowej (zob. Jędrasik-Jankowska 2018: 65). Ograniczenie to wynika z samej natury ubezpieczeń społecznych (Jończyk 2006: 96–112).

Celem świadczeń emerytalno-rentowych jest zapewnienie ubezpieczonym dochodów w przypadku utraty przez nich zdolności do wykonywania pracy i zarabiania na własne utrzymanie (Szubert 1987: 162–185). Świadczenia te mają przede wszystkim chronić ubezpieczonych przed ubóstwem, wynikającym z zaawansowanego wieku lub złego stanu zdrowia (Salwa 2008: 349–363).

System ubezpieczeń społecznych ma zapewniać zaspokajanie przede wszystkim podstawowych potrzeb świadczeniobiorcom (przez wypłatę emerytur i rent) (Muszalski 2010: 99–102). Natomiast utrzymywanie wysokiego standardu życia w okresie emerytalnym powinno zależeć od indywidualnej przezorności osób, które mają takie chęci i możliwości finansowe (Jedynak 2016a).

Dlatego pomysł zniesienia ograniczeń w wymiarowaniu składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe budzi wątpliwości z punktu widzenia zasad solidaryzmu społecznego. Jednym z zadań systemu ubezpieczeń społecznych jest wspieranie budowania

sprawiedliwych struktur społecznych (Baran et al. 2017: 709–712). Tymczasem zniesienie górnej granicy podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe pogłębi w perspektywie długofalowej problem dużego rozwarstwiania wysokości świadczeń emerytalnych (Wantoch-Rekowski 2015: 175–180). Pracownicy o niskich zarobkach otrzymują niskie emerytury, natomiast osoby posiadające wysokie kwalifikacje i otrzymujące wysokie wynagrodzenia będą w przyszłości pobierać wysokie świadczenia emerytalne (Gudowska, Strusińska-Zukowska 2014: 381–388).

Efekt ten będzie wzmacniany przez zastosowanie w obecnym systemie emerytalnym formuły zdefiniowanej składki (*defined contribution*) (Rutecka 2012: 185–192). Świadczenie emerytalne ubezpieczonych urodzonych po 1968 r. jest obliczane na podstawie ilorazu sumy wpłaconych i zwaloryzowanych składek i średniego dalszego trwania życia w momencie przejścia na emeryturę (art. 26 ustawy o emeryturach i rentach z FUS⁴). Im większa liczba i kwota składek oraz im późniejszy moment przejścia na emeryturę, tym wyższe świadczenie emerytalne (Chybalski 2018).

Rezultat ten będzie jeszcze dodatkowo potęgowany przez funkcjonowanie instytucji subkonta ZUS. Zastosowany tam poziom waloryzacji ewidencjonowanych środków jest równy średniorocznej dynamice wartości PKB w cenach bieżących za okres ostatnich 5 lat poprzedzających termin waloryzacji (art. 40c–40d ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych). Tak szybkiemu przyrostowi środków zewidencjonowanych na subkoncie ZUS nie jest łatwo dorównać, inwestując nawet środki na rynkach finansowych. Co więcej, zgodnie z art. 40c ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych w wyniku przeprowadzonej waloryzacji stan subkonta nie może ulec obniżeniu. Ustawodawca wyeliminował więc możliwość ponoszenia nominalnych strat (Jakubowski 2018a).

Zniesienie limitu podstawy wymiaru, obowiązwanie formuły zdefiniowanej składki, wysoka waloryzacja oraz objęcie wspólnością majątkową środków zewidencjonowanych na subkoncie ZUS będzie prowadzić do powstania nadmiernej rozpiętości poziomu przyznawanych świadczeń. W ten sposób system ubezpieczeń społecznych może stać się instrumentem pogłębiającym rozwarstwienie społeczne i generującym poważne napięcia polityczne, ekonomiczne i społeczne w przyszłości. Paradoksalnie powstanie społecznego ubezpieczenia emerytalnego w 1889 r. miało łagodzić właśnie te problemy (Kalina-Prasznic 2012: 3–8).

ZNIESIENIE GÓRNEJ GRANICY PODSTAWY WYMIARU SKŁADEK NA UBEZPIECZENIA EMERYTALNE I RENTOWE A FINANSE FUNDUSZU UBEZPIECZEŃ SPOŁECZNYCH

Ewentualne zniesienie górnego limitu podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe będzie prowadzić do zwiększenia przychodów Funduszu Ubezpieczeń Społecznych (FUS). Niestety poprawa sytuacji finansowej FUS będzie miała charakter tylko tymczasowy. W dłuższym okresie zniesienie rocznego ograniczenia podstawy wymiaru składek doprowadzi do jeszcze większego narastania zobowiązań systemu ubezpieczeń społecznych wobec ubezpieczonych i przyszłych emerytów. Efekt ten będzie wynikał z obowiązkiwania w obecnym systemie emerytalnym formuły zdefiniowanej składki (Czepulis-Rutkowska 2010). Silny związek między ilością i wartością opłacanych przez ubezpieczonego składek a jego świadczeniem emerytalnym będzie powodować szybkie narastanie przyszłych zobowiązań systemu ubezpieczeń społecznych (Dybał 2016: 136–162).

Jeżeli najwyższe świadczenia emerytalne nie zostaną ograniczone w przyszłości, to stan ten będzie się utrzymywał przez wiele kolejnych dekad. Rezultat ten będzie dodatkowo wzmacniany przez fakt, że osoby o wysokich dochodach z reguły żyją dłużej (Buchholtz et al. 2013). Wynika to z lepszego wykształcenia, bardziej zdrowego trybu życia, lepszej diety, czy w końcu lepszego dostępu do usług medycznych w ramach prywatnej opieki zdrowotnej (Góra et al. 2016: 444–461). Dzięki temu osoby, które osiągały wysokie dochody w okresie kariery zawodowej, po przejściu na emeryturę dłużej pobierają to świadczenie niż przeciętny ubezpieczony.

Kolejny problem to fakt, że zgodnie z art. 26 ustawy o emeryturach i rentach z FUS tablice trwania życia służące do obliczania wysokości emerytury nie uwzględniają zjawiska wydłużania się życia w okresie pobierania emerytury (precyzyjnie rzecz ujmując, od momentu przejścia na emeryturę do momentu śmierci). Ponadto renty rodzinne wypłacane po osobach, które były uprawnione do wysokich świadczeń emerytalnych, będą również odpowiednio wyższe (art. 73 ustawy o emeryturach i rentach z FUS). W przyszłości należy zatem spodziewać się podwyższonych wydatków z FUS również z tego tytułu (Dzienisiuk 2016: 117–147).

Ponownie należy podkreślić, że instytucja subkonta ZUS przyczyni się do spotęgowania tych problemów. Nie bez znaczenia będzie funkcjonowanie mechanizmu dziedziczenia środków zewidencjonowanych na subkoncie ZUS oraz istnienie wypłaty gwarantowanej (Pacud 2012). Obecnie wypłaty środków z tego tytułu stanowią marginalny element w wydatkach FUS (Jakubowski 2017). Zniesienie górnego limitu składek na ZUS oraz systematyczne narastanie środków zewidencjonowanych na subkoncie ZUS spowoduje w przyszłości, że wypłaty gotówkowe środków dziedziczonych z subkonta oraz wypłaty świadczeń gwarancyjnych będą stawać się coraz poważniejszym elementem w wydatkach FUS (Jakubowski 2018b: 110–119). Dlatego zniesienie górnego limitu podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe w długim okresie doprowadzi do pogłębienia nierównowagi dochodów i wydatków FUS i jeszcze szybszego narastania deficytu tego funduszu (Bielawska 2018: 9–21).

Należy podkreślić, że zniesienie górnej granicy podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe, przy obowiązującej formule zdefiniowanej składki w połączeniu z wysoką waloryzacją oraz dziedziczeniem środków zewidencjonowanych na subkoncie ZUS oznacza rosnące prawdopodobieństwo kolejnej reformy emerytalnej. Dalsza kontynuacja procesu nabywania emerytur według zmienionych regulacji prawnych może doprowadzić do poważnych problemów fiskalnych państwa (Walczak 2017). Racjonalne stanowienie norm prawa emerytalnego powinno liczyć się z zasadą, że nikt nie jest zobowiązany do rzeczy niemożliwych (Pacud 2015). Dlatego należy się spodziewać, że kolejnym krokiem może być wprowadzenie górnego limitu wysokości świadczeń emerytalnych.

ZNIESIENIE GÓRNEJ GRANICY PODSTAWY WYMIARU SKŁADEK NA UBEZPIECZENIA EMERYTALNE I RENTOWE A RYNEK PRACY

Likwidacja górnego limitu podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe musi mieć również wpływ na funkcjonowanie rynku pracy. To w tym obszarze ujawnią się przede wszystkim nega-

tywne skutki tej zmiany. Niestety jest to kolejny z serii pomysłów wprowadzania nieprzemyślanych zmian w prawie ubezpieczeń społecznych. Już od lat 80. ubiegłego wieku system emerytalny jest systematycznie wykorzystywany do prowadzenia bieżącej polityki. Prowadzi to do braku stabilności i racjonalności rozwiązań prawnych oraz skutkuje spadającym zaufaniem do systemu ubezpieczeń społecznych.

Na skutek tego osoby uzyskujące wysokie dochody obawiają się, że za większą składkę mogą nie dostać w przyszłości proporcjonalnie wyższej emerytury (Antonów 2003: 82–84). Słusznie zakładają, że wprowadzenie górnego limitu wysokości świadczeń emerytalnych lub innego rozwiązania ograniczającego wzrost wydatków na świadczenia emerytalne jest tylko kwestią czasu. To z kolei poważnie osłabia motywację do pełnego uczestnictwa w systemie ubezpieczeń społecznych.

Wizja zniesienia rocznego limitu podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe jest kolejnym impulsem do korzystania z samozatrudnienia oraz pozakodeksowych form zatrudnienia, umożliwiających unikanie lub ograniczanie opłacania składek na ubezpieczenia społeczne (Bielawska 2015). Powoduje to spadek wpływów do FUS. W konsekwencji ciężar utrzymania systemu ubezpieczeń społecznych kolejny raz jest przenoszony na osoby, które posiadają status pracowników i mają ograniczone możliwości skorzystania z samozatrudnienia lub innych pozakodeksowych form zatrudnienia (Muszalski 2004: 231–236). To pociąga za sobą dalsze rozwarstwienie obowiązków składkowych (Walczak, Pieńkowska-Kamieniecka 2015: 536–541).

Należy podkreślić, że zniesienie górnej granicy podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe dotknie w szczególności pracowników sektorów opartych na najnowszych technologiach oraz posiadających najwyższe kompetencje. Stoi to w wyraźnej sprzeczności z deklarowanymi przez obecny rząd kierunkami polityki innowacyjnej i polityki przemysłowej (MR 2017). Znaczący wzrost kosztu pracy osób z najwyższymi kwalifikacjami zmniejszy atrakcyjność inwestycji w Polsce, szczególnie w sektorach przemysłu opartych na wysokich technologiach i wiedzy. Osłabi to tworzenie w naszym kraju miejsc pracy wysokiej jakości, charakteryzujących się dużymi zarobkami. A to będzie miało negatywny wpływ na cały rynek pracy w Polsce.

ZNIESIENIE GÓRNEJ GRANICY PODSTAWY WYMIARU SKŁADEK NA UBEZPIECZENIA EMERYTALNE I RENTOWE A KRAJOWY RYNEK EMERYTALNY

Już dziś podstawowym problemem dla rozwoju krajowego rynku emerytalnego jest wysokie obciążenia wynagrodzeń podatkami i składkami na ubezpieczenia społeczne (Żukowski 2017). Tak zwany klin podatkowy w Polsce, który wynosi około 35,78%, jest zbliżony do średniego jego poziomu w krajach należących do OECD. Ale już pod względem wydatków na system ubezpieczeń społecznych jesteśmy jednym z liderów w OECD (*Raport płacowy... 2017*). Dlatego z perspektywy poziomu rozwoju gospodarczego Polski wielkość obciążeń wynagrodzeń jest zdecydowanie zbyt wysoka.

W sytuacji gdy prawie 36% wynagrodzenia ubezpieczonego przeznaczane jest na finansowanie wydatków państwa oraz bieżących emerytur, ciężko przekonać pracowników do jeszcze większego ograniczenia bieżącej konsumpcji i do korzystania z krajowego rynku emerytalnego w celu gromadzenia dodatkowych środków na okres emerytalny (Jedynak 2016b: 34–48). Dlatego zlikwidowanie górnego limitu pod-

stawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe, które jest równoznaczne z podniesieniem obciążeń, bezpośrednio wpłynie na zakładanie i korzystanie z indywidualnych kont emerytalnych (IKE) oraz indywidualnych kont zabezpieczenia emerytalnego (IKZE) (Leśna-Wierszołowicz, 2016: 219–229).

Również rynek pracowniczych programów emerytalnych (PPE) pośrednio odczuje negatywne konsekwencje tej zmiany (Marcinkiewicz 2018: 148–161). Nietrudno sobie wyobrazić wiele małych i średnich przedsiębiorstw np. z sektora nowoczesnych technologii, których funkcjonowanie oparte jest głównie na pracy osób posiadających wysokie kwalifikacje, rezygnujących z założenia lub nawet dalszego prowadzenia pracowniczych programów emerytalnych.

Ponadto negatywny wpływ na rynek pracy zniesienia górnego limitu podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe odbije się również pośrednio na krajowym rynku emerytalnym (Stevens 2017: 98–117). Niekorzystne oddziaływanie tej zmiany na tworzenie w naszym kraju wysokiej jakości i wysoko wynagradzanych miejsc pracy oznaczać będzie mniejszą liczbę potencjalnych klientów krajowego rynku emerytalnego, którzy mają możliwości finansowe by korzystać z kont IKE, IKZE czy PPE.

W perspektywie najbliższych kilku lat istotnym zagrożeniem dla krajowego rynku emerytalnego wynikającym z ewentualnego zniesienia górnej granicy podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe będzie czasowa zbieżność z wprowadzaniem pracowniczych planów kapitałowych – PPK (Kolek, Wojewódka 2017: 37–41). Oznaczałaby ona jednoczesny wzrost kosztów pracy z tytułu zniesienia górnego limitu podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe oraz z tytułu wprowadzenia PPK. Ta kumulacja wzrostu obciążeń wynagrodzeń przełożyłaby się na niższą partycypację pracowników w PPK. Niestety efekt ten byłby najbardziej odczuwalny wśród pracowników o wysokich kwalifikacjach i wysokich zarobkach, którzy piastują wysokie stanowiska. Ich decyzja o nieprzystąpieniu do PPK byłaby negatywnym sygnałem dla współpracowników (Pieńkowska-Kamieniecka 2017: 9–20). W ten sposób wykorzystywanie systemu emerytalnego do prowadzenia bieżącej polityki fiskalnej kolejny raz może bardzo negatywnie odbić się na rozwoju krajowego rynku emerytalnego.

ZAKOŃCZENIE

Głównym celem zniesienia górnej granicy podstawy wymiaru na ubezpieczenia emerytalne i rentowe ma być przede wszystkim poprawa bieżącego stanu finansów systemu ubezpieczeń społecznych. Tymczasem w długim okresie zmiana ta będzie prowadziła do dalszego narastania zobowiązań systemu emerytalnego w Polsce. Niestety zwolennicy idei zniesienia górnej granicy podstawy wymiaru na ubezpieczenia emerytalne i rentowe nie chcą zauważać, że konsekwencje tej zmiany będą dużo głębsze i bardziej długofalowe niż zakładają.

W długim okresie zniesienie limitu może być korzystne dla osób uzyskujących wysokie dochody. Efekt ten będzie wynikał z obowiązywania formuły zdefiniowanej składki. Bezpośredni związek między ilością i kwotą opłacanych przez ubezpieczonego składek a jego świadczeniem emerytalnym będzie powodować szybki wzrost świadczeń emerytalnych osób o najwyższych dochodach. Ale zniesienie górnego limitu podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe będzie jednocześnie ograniczać solidaryzm społeczny w ramach systemu ubez-

pieczeń społecznych. Zmiana ta bezpośrednio i negatywnie odbije się na funkcjonowaniu rynku pracy. A to pośrednio i niekorzystnie wpłynie na funkcjonowanie krajowego rynku emerytalnego.

Należy podkreślić, że w perspektywie kilku najbliższych lat zbieg znoszenia górnej granicy podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe z wprowadzaniem pracowniczych planów kapitałowych będzie kolejnym przykładem podważania stabilności i racjonalności rozwiązań prawnych z zakresu ubezpieczeń społecznych.

¹ Podstawowym zarzutem co do trybu procedowania nowelizacji ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych były jego tempo i niewłaściwy sposób. Projekt został skierowany do opiniowania na forum Rady Dialogu Społecznego w trybie art. 19 ustawy z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych (tekst jedn. DzU z 2015 r., poz. 1881, ze zm.) oraz art. 16 ustawy z dnia 23 maja 1991 r. o organizacjach pracodawców (tekst jedn. DzU z 2015 r., poz. 2029 ze zm.). Tego samego dnia w tym samym kształcie został on przyjęty przez Komitet Stały Rady Ministrów. Diametralnie skróciło to czas na prowadzenie rzetelnej dyskusji nad ważną zmianą dla całego systemu ubezpieczeń społecznych. W opinii Komisji Krajowej NSZZ „Solidarność” oraz Konfederacji Lewiatan takie postępowanie nie tylko świadczyło o lekceważeniu stanowiska partnerów społecznych, ale stanowiło również naruszenie elementarnych zasad dotyczących właściwego procesu legislacyjnego oraz zasad dialogu społecznego.

² Kp 1/18 Ubezpieczenia społeczne, www.trybunal.gov.pl

³ Tekst jedn. DzU z 2017 r., poz. 1778 ze zm.

⁴ Tekst jedn. DzU z 2018 r. poz. 1270 z późn. zm.

BIBLIOGRAFIA

- Antonów R. (2003), *Prawo do emerytury*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Zakamycze.
- Baran K.W., Antonów K., Dorre-Kolasa D., Góral Z., Lewandowicz-Machnikowska M., Walczak K., Włodarczyk M. (2017), *Prawo pracy i ubezpieczeń społecznych*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Bielawska K. (2015), *Skutki finansowe odrotu od reformy emerytalnej z 1999 r. dla Funduszu Ubezpieczeń Społecznych*, w: W. Sułkowska, G. Strupczewski (red.), *Dylematy teorii i praktyki ubezpieczeń*, Poltext, Warszawa.
- Bielawska K. (2018), *Miary adekwatności świadczeń emerytalnych – czy obecne standardy odpowiadają wyzwaniom przyszłości?*, „Z zagadnień zabezpieczenia społecznego – Social Security Issues”, 7/2018, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 9–20.
- Buchholtz S., Bukowski M. (2013), *Wykluczeni – społeczne wymiary biedy w Polsce i Europie*, w: M. Bukowski, I. Magda (red.), *Zatrudnienie w Polsce – ubóstwo a praca*, IBS, Warszawa, s. 61–100.
- Chybalski F. (2018), *Poverty Alleviation and Consumption Smoothing in European Pension Systems: Convergence or Divergence?*, „Argumenta Oeconomica”, No. 1(40), s. 181–202.
- Czepulis-Rutkowska Z. (2010), *Individualisation of Entitlements to Benefits Against the Background of Changes and Regulations in the European Union*, „Polityka Społeczna”, nr 1 ENG, s. 15–17.
- Dybał M. (2016), *Charakterystyka wybranych systemów emerytalnych*, w: F. Chybalski (red.), *Adekwatność dochodowa, efektywność i redystrybucja w systemach emerytalnych: ujęcie teoretyczne, metodyczne i empiryczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa, s. 136–161.
- Dzienisiuk D. (2016), *Prawo pracy a prawo ubezpieczeń społecznych*, Wydawnictwo Difin, Warszawa.
- Góra M., Biernat E., Buchholtz S. (2016), *Physical activity for longer working lives: an analysis of physical activity profiles of selected occupational groups in Poland*, „La Medicina del Lavoro”, Vol. 107(6), s. 444–461.
- Gudowska B., Strusińska-Żukowska (2014), *Ustawa o systemie ubezpieczeń społecznych. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Jakubowski S. (2017), *Instytucja subkonta ZUS – uwarunkowania prawne i finansowe*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe. Konsument na rynku usług finansowych”, nr 24, s. 84–98.
- Jakubowski S. (2018a), *Funkcje subkonta ZUS a uwarunkowania prawne*, „Rozprawy Ubezpieczeniowe. Konsument na rynku usług finansowych”, nr 27, s. 80–94.
- Jakubowski S. (2018b), *Sub-Account of the Insured Person as an Instrument of Income Allocation Over the Life Course – Legal Aspects*, w: F. Chybalski, E. Marcinkiewicz (red.), *Contemporary problems of intergenerational relations and pension systems: a theoretical and empirical perspective*, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź.
- Jędrasik-Jankowska I. (2018), *Pojęcia i konstrukcje prawne ubezpieczenia społecznego*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Jedynak T. (2016a), *Ryzyko starości a dodatkowy system emerytalny w Polsce*, „Zeszyty Naukowe, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie”, nr 8(956), s. 5–22.
- Jedynak T. (2016b), *The directions of the development of supplementary pension scheme in Poland*, „Journal of Insurance, Financial Markets and Consumer Protection”, Vol. 22(3).
- Jończyk J. (2006), *Prawo zabezpieczenia społecznego. Ubezpieczenia społeczne i zdrowotne, bezrobocie i pomoc społeczna*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Zakamycze.
- Kalina-Prasznic U. (2012), *Społeczne zabezpieczenie emerytalne pracowników. Między prawem a rynkiem*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Kolek A., Wojewódka M. (2017), *Pracownicze Plany Kapitałowe – szansa czy miraż?*, Instytut Emerytalny, Warszawa.
- Leśna-Wierszołowicz E. (2016), *IKE i IKZE jako dobrowolne formy gromadzenia oszczędności emerytalnych*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Finanse Publiczne”, nr 451, s. 219–229.
- Marcinkiewicz E. (2018), *Uwarunkowania rozwoju dobrowolnych programów emerytalnych perspektywa makro-mikroekonomiczna*, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź.
- Ministerstwo Rozwoju (2017), *Strategia na rzecz odpowiedzialnego rozwoju*, Warszawa.
- Muszalski W. (2004), *Ubezpieczenie społeczne*, PWN, Warszawa.
- Muszalski W. (2010), *Prawo socjalne*, PWN, Warszawa.
- OZZ, OP (2017), *Stanowisko reprezentatywnych Organizacji Związków Zawodowych i reprezentatywnych Organizacji Pracodawców z dnia 21 listopada 2017 r. w sprawie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz innych ustaw (druk 1974) dotyczącego zniesienia górnego limitu składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe*, Warszawa 23 listopada.
- Pacud R. (2012), *Zmiana kierunku reformy emerytalnej z 1999 r.*, „Państwo i Prawo”, nr 1.
- Pacud R. (2015), *Sprawiedliwość w prawie emerytalnym. Kwestie międzypokoleniowe oraz ekonomiczne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio H, Oeconomia”, LXII(2), s. 159–171.
- Pieńkowska-Kamieniecka S. (2017), *Wybrane aspekty dodatkowego oszczędzania emerytalnego – Perspektywa behawioralna*, „Studia Oeconomica Posnaniensia”, 2017, Vol. 5, No. 10, Poznań, s. 9–22.
- Raport płacowy Polska i Świat* (2017), Związek Pracodawców i Przedsiębiorców, Warszawa.
- Rutecka J. (2012), *Zakres redystrybucji dochodowej w ubezpieczeniowym systemie emerytalnym*, Oficyna Wydawnicza Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Salwa Z. (2008), *Prawo pracy i ubezpieczeń społecznych*, Lexis Nexis, Warszawa.
- Stevens Y. (2017), *The silent pension pillar implosion*, „European Journal of Social Security”, Vol. 2017.
- Szubert W. (1987), *Ubezpieczenie społeczne. Zarys systemu*, PWN, Warszawa.
- Walczak D. (2017), *Przywileje emerytalne – aspekt społeczno-ekonomiczny*, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, Vol. 5, No. 10, s. 49–62.
- Walczak D., Piękowska-Kamieniecka S. (2015), *Solidarity on the example of farmers' pension insurance in Poland*, w: *Agrarian Perspectives XXIV. Global Agribusiness and the Rural Economy, Proceedings of the 24th International Scientific Conference*, Prague, s. 16–18.
- Wantoch-Rekowski J. (2015), *Ustawa o systemie ubezpieczeń społecznych. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Żukowski M. (2017), *Wydatki socjalne w Polsce na tle UE*, „Polityka Społeczna”, nr 8.